Research Papers

स्वातंत्र्यवीर सावरकर आणि सामाजिक सुधारणा

प्रा.डॉ. बाांगर अनिल बळीराम
को.ए.सो. लक्ष्मी - शालिनी
महिला महाविद्यालय पेझारी
ता.अलिबाग़ जि.रायगड.

प्रास्तविक

स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांचे वास्तव्य 1924 पासून 1937 पर्यंत रत्नागिरी जिल्हयामध्ये होते. त्यावेळेस हिंदु समाजाचे अस्तित्व धोक्यात येऊपहात होते त्यासाठी काही तरी भरीव कार्य करण्याची गरज सावरकरांना वाटत होती. समाजात मूलभूत बदल किंवा कांती होई पर्यंत मंदगतीच्या कार्याचाही समाजाला उपयोग होणार होता. या जाणिवेणे सावरकरांनी अस्पृश्यता निवारणाचा कार्यक्रम हाती घेतला.

सावरकरांचे समाज सुधारणाविषयक विचारः

हिंदुसंघटन व हिंदु समाज सुधारणा यासंबंधी सावरकरांचे विचार व त्यादृष्टिने त्यांनी केलेले प्रयत्न या दोहोचेही मुळ त्यांच्या अंदमानाच्या वास्तव्यात होते. अंदमानातील हिंदुसमाज अत्यंत विघटित असल्याचे त्यांच्या लक्षात आले. तेथील शिखांनी जनगणनेच्यावेळी स्वतःला हिंदु म्हणवून घेण्यास नाकार दिला होता. सावरकरांनी तेथील शीख नेत्यांशी चर्चा करून त्यांना पटवून देण्याचा प्रयत्न केला. "बंधूनोॐ मुसलमाऩ ख्रिश्चान इत्यादी आपल्या जातीचे लचके तोडू पाहर्णाया निधर्मीयांसी तोंड द्यावयाचे आहेॐ तेव्हा अशावेळी तरी आपण हा जातिविघातक दुराभिमान सोडावा आपण प्रथम आपली हिंदू म्हणून नोंद करू आणि कंसात शीख असे लिहावे़ हे त्यांचे विचार शिखातील समंजस मित्रांना पटले." 1. व हिंदु संघटनाच्या दृष्टिने एक महत्त्वपूर्ण पाऊल उचलेले गेले. अंदमानाच्या महानशा जगात सुरू केलेले हेच कार्य पुढे सावरकरांनी रत्नागिरीत विस्ताराने व झपाटयाने सुरू केले. ह्यसावरकरह 1924 रत्नागिरीत राहू लागल्यापासून 15 दिवसातच तेथे हिंदु सभेची स्थापना करण्यात आली. त्यांनी या वेळी "अस्पृश्यता निवारणाची चळवळ हाती घेऊन त्या करिता एक स्वयंसेवक मंडळ स्थापन केले.

सरकारी धोरणांचा अंदाज येताच सावरकरांनी कार्यकारी मंडळावर आपले नांव घातले. इतर कोणतेही अधिकारपद त्यांनी स्वीकारले नाही. कार्य कारी सदस्यांच्या यादीत ही केरू महार आणि गोपाळ चांभार यांच्या नावांनंतर सावरकरांचे नांव छापले होते. रत्नागिरीसारख्या एका टोकास असलेल्या गावात स्वा.सावरकरांनी हिंदु सभेच्या वतीने तसेच वाणी आणि लेखणीच्या माध्यमातून हिंदुत्वाचा आणि सामाजिक सुधारणांचा धुमधडाका उडवून दिला. सावरकरांच्या अगोदर लोकहितवादी महात्मा जोतिबा फुले यांच्या पिढीने सामाजिक सुधारणांच्या कार्याला प्रारंभ केला होता. त्यानंतर न्या.रानडे़ तेलंग़ भांडारकर आणि गोपाळ गणेश आगरकर यांच्या दोन्पिढयांनी या कार्यात सहभाग घेतला. पहिल्या पिढीने समाजसुधारणेचे बीज रोवले आणि त्यांच्या पुढील दोन पिढयांनी आपापल्या मतानुसार यासंबंधी वैचारिक आंदोलन केले हे या इतिहासाच्या साक्षीने सांगता येते.

त्यानंतर साधारणतः एकाच कालखंडात स्वा.सावरकऱ डॉ.आंबेडकर आणि म.गांधी हे तीन महापुरूष सामाजिक क्षेत्रात उतरले अस्पृश्यता निवारण हा एकमेव समान बिंदू वगळता तर तीनही महापुरूषांत कोणतेच साम्य दिसत नाही. मा.गांधीजींच्या विचारसरणीवर चार्तुवर्ण्याची पकड होती. डॉ.आंबेडकर स्वतःच पददलित समाजातील असल्याने त्यांनी पारंपारिक श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त समाज रचनेविरूध्द बंड उभारले आणि स्वा.सावरकरांनी हिंदुत्वनिष्ठ भूमिकेतून सामाजिक सुधारणेच्या चळवळीला प्रारंभ केला.

प्रगतीचा आड येर्णाया सात बेडयाः

हिंदुसमाजात़ जन्मजात जातिभेदाचा विषारी आणि विखारी वृक्ष मूळातूनच उखडून टाकला पाहिजे असे विचार सावरकरांनी मांडण्यास सुरू केले. स्पर्शबंदी़ व्यवसायबंदी़ रोटीबंदी़ बेटीबंदी़ वेदोक्तबंदी़ सिंधुबंदी आणि शुध्दिबंदी या सात बेडया हिंदुराष्ट्राच्या प्रगतीच्या आणि सामाजिक समतेच्या आड येतात असे दाखवून सावरकरांनी त्यांच्यावर प्रहार केले.

Indian Streams Reserach Journal
Vol.1,Issue.X/Nov; 2011

1 . व्यवसाय बंदी ः

व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य सर्वांना असले पाहिजे ते जातीवर न ठरविता व्यक्तीच्या अंगी असर्णाया गुणांवर ठरविले पाहिजे तसे केले तरच योग्य व्यक्ती योग्य व्यवसाय करील . स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी डॉ . आंबेडकरांचे उदाहरण देत सांगितले की "त्यांना ढोर ओढण्यांचे काम करावयास भाग पाडले असते तर आपले राष्ट्र एका उत्तम विधीज्ञान पंडिताला आणि राजीतीज्ञाला मुकले असते . स्टॅलिनला चांभार व्यवसाय करणे भाग पडले असते तर ते राष्ट्र एका मुख्य प्रधानाला मुकले असते ." **2** . कोणताही व्यवसाय अधार्मिक नाही हे दाखविण्याकरिता सावरकरांनी रत्नागिरीत पिंजारी काम स्वतः केले होते व आपल्याबरोबर काम कर्णाया तरूण स्वयंसेवकांना ते करण्यास प्रवृत्त केले .

2 . स्पर्शबंदी ः

स्पर्शबंदीवर हल्ला चढवितांना सावरकर म्हणतात की "ज्या स्पर्शाने आरोग्याला हानी पोचेल तोच एक विटाळ मानला पाहिजे . अस्पृश्य जातीवर लादलेले विटाळाचे खूळ आणि अशी ती रूढी मानणे हा माणुसकीवरचा कलंक आहे ."

3 . रोटीबंदी ः

रोटीबंदीच्या बेडीचे विश्लेषण करतानाही शास्त्रीय दृष्टिकोन ठेऊन त्यांनी सांगितले आहे की 'त्याचा धर्माशी काही संबंध नाही . धर्माचे स्थान माणसाच्या हृदयात असते पोटात किंवा भांडयात नसते जे ज्याला रूचले आणि पचेल ते खाताना ते कोणत्या हातचे आहे तो काठे आणि कोणाबरोबर खातो आहे याचा विचार करण्याचे कारम नाही . खाण्याने किंवा जेवण्याने हिंदू उपहारगृह काढले होते . तेथे पदार्थ वाटण्याचे काम पूर्वास्पृश्य करीत असत . उपहारगृहात स्वतः सावरकर नियमितपणे जात असत . तेथील पदार्थाविषयी सुचना देत . शावरकर अत्यंत कल्पल होते . साध्या साध्या प्रसंगातून ते एखादी सामाजिक सुधारणा पुढे रेटीत असत . इ . स . **1924** मध्ये नाशिकला एका समारंभात चिवडा मागवून आणला सर्वांना त्यांनी स्वहस्ते वाटला होता . सर्वांनी एकत्र खाणे ज्यावेळी भयंकर वाटत असे त्याकाळी सावरकरांनी एका लहान प्रसंगात रोटीबंदी तोडली होती .

4 . बेटीबंदी ः

बेटीबंदी विषयी चर्चा करताना सावरकर शास्त्रीय दृष्टिकोनातून आपले विचार मांडतात . 'गुण आणि प्रीती' यांची अनुरूपता असेल आणि उच्चतर संतती निर्माण होण्यास बाधा येत नसेल तर हिंदुहिंदुतील बधू वरांच्या लग्नास आडकठी असू नये़ हा विचार सांगताना ते म्हणतात . की 'सध्याच्या परिस्थितीत अहिंदूशी विवाह करताना त्या व्यक्तिला हिंदू करून घ्यावे .' "जोपर्यंत मुसलमान मुसलमान राहण्यांचा़ ख्रिस्त धर्मी ख्रिस्ती राहण्याचा आणि धर्मप्रचाराचा आग्रह धरतात . तो पर्यंत हिंदूने हिंदूच राहणे योग्य" **4** . इष्ट आणि उचित आहे . असे बजावण्यास ते संकोचत नाही .

5.isaMQaubaMdI :-

समुद्राचे उल्लघंन न करण्याची बेडी आपल्या पायात पडल्यापासून आपला व्यापार खुंटला नौदल नाहीसे झाले विटाळ वेडापायीचे परदेशगमन अशक्य होऊन हिंदू भिकेस लागले ती प्रगती पुन्हा साधण्यासी हिंदुनी सिंधुबंदीची बेडी तोडून टाकून परदेशात पूर्वीच्या आवेशने गेले पाहिजे असा सावरकर आग्रह धरतात .

6 . वेदोक्तबंदी ः

सर्व हिंदूमात्राला धर्मग्रंथांवर समान अधिकार असला पाहिजे परधर्मीयांनी वेदाचा अभ्यास केला तर कौतुक केले जाते . आणि स्वधर्मीयाचा रास्त हक्क डावलला जातो . हा अन्याय बंद झाला पाहिजे . तसेच ज्या कोणाला वेदांचे अध्ययन व वेदोक्त संस्कार करून घेण्याची इच्छा असेल त्याला ते स्वातंत्र्य असलेच पाहिजे असे सावरकरांना वाटते सावरकर वेदोक्तबंदीविरूध्द केवळ प्रचार करित नसत . तर पूर्वास्पृष्य मुलांना गायत्री मंत्र गीतेचे अध्याय़ रूद्र सावरकर शिकवित असत . पतिपावन मंदिरात पूर्वास्पृष्य मुलांच्या गीता पठणाच्या स्पर्धा होत असत . **5** .

7 . शुध्दिबंदी ः

सावरकरांच्या मते संख्या हे फार मोठे बळ आहे . लोकशाही स्वीकारर्णाया देशात तर संख्याबळाला आनन्यसाधारण महत्व असल्याने ते साधण्यासि परधर्मात गेलेल्या हिंदूला किंवा परधर्मात जन्म घेतलेल्या अहिंदूला हिंदूधर्मात घेऊन त्याला आत्मसात करून शुध्दिबंदीची बेडी तोडली पाहिजे असे सावरकरांना वाटत होते . सावरकरांनी मराठी सारस्वतात बुध्दिनिष्ठ साहित्याची भर घालण्यावर किंवा प्रभावी वाणीने आणि युक्तिवादाने प्रतिपक्षावर मात करण्यात समाधान मानले आहे . जे त्यांच्या युक्तीत आणि विचारात आले . ते प्रत्यक्ष कृतीत आणि आचारात येण्यासाठी त्यांनी स्वसामर्थ्यानिशी कार्य केले . सावरकरांचा पिंडच कांतिकारकाचा असल्यामुळे त्यांनी परकीय क्षेत्राप्रमाणेच सामाजिक क्षेत्रातही स्वतःएक तप फार मोठी कामगीरी केली आहे .

पायरी पायरीचे प्रगती ः

रत्नागिरीतील प्लेगच्या साथीमुळे सावरकर **1924** मध्ये तीन चार महिन्यासाठी नाशिकला गेले होते . तेथे या सुधारणेला प्रथम प्रारंभ झाला सार्वजनिक गणपती विसर्जनाच्या मिरवणूकीत अग्रभागी कोणाचा गणपती असावा़ हे सावरकरांनी ठरवून दिले तो अग्रस्थानाचा मान कोणाला दिला तर महारबंधूच्या गणपतीलाॐ नाशिकहून परत आल्यावर सावरकरांनी हेच उपक्रम सुरू केले . ते काळ **1925** च्या गणेशोत्सवाचा होता . रत्नागिरीत सर्व पूर्वास्पृश्यांचा मिळून गणपती मेळा बसविण्यात सावरकरांना यश मिळाले . त्या गणपतीपुढे पानसुपारीचा कार्यक्रम आयोजित केला होता . गावातील शेकडो स्पृश्य गांवकरी पानसुपारीसाठी प्रयन्तपुर्वक आणले होते . पूर्वास्पृश्याचा मेळा रत्नागिरीतील सर्वात महत्वाच्या असलेल्या विठ्ठलमंदिरांच्या नामदेवाच्या पायरीपर्यंत आणण्यात तेव्हा सावरकरांना यश आले होते .

सावरकरांनी रचनात्मक कार्याचेही एक उग्रतप केले हे भव्य आणि प्रचंड कार्य करतांना सावरकर सुशिक्षित उच्चवर्णियांना उपदेश करत बसले नाही . या कार्यासाठी सावरकर जन सामान्यात उतरले . स्वतः महाऱ भंगी़ भंडारी़ कोळी इत्यादी अनेक मंडळीच्या व रस्त्यात जाऊन त्यांच्या परिस्थितीची पाहणी करीत त्यांनी सामाजिक समतेचा प्रचार केला . स्वच्छतेचे आणि निर्मळ राहणीचे महत्व पटवून देत . त्यांना साक्षर होण्यास उत्तेजन दिले . त्याचवेळी त्यांच्यात वसत असलेले दोष दाखविण्यासाठी ते कधी कचरले नाहीत . उच्चनीचतेची भावना दिसली की महार चांभाराला नीच मानू लागला की़ सावरकर स्पष्टपणे त्या मंडळीनाही सुनावित की़ जातीचा अहंकार सर्वांनीच सोडला पाहिजे . नाहीतर माझे ते माझेच तुझे तेही माझे असी लबाडवृत्ती योग्य नाही . **6** . सावरकरांनी त्याकाळात बॅंकेकडून कर्ज काढून पुर्वास्पृश्यांना चांगला व्यवसाय मिळवून देणे . दोन या आधारे अस्पृश्यता निवारण करणे व तीऩ मुस्लमानांच्या बॅंड पथकाला शह देणे हिंदूचाच बॅंड वापरण्याचा प्रचार केला . आणि हा विचार समाजाने कसोशीने पाळला असे सावरकरच सांगतात **7** . बॅंकेकडून कर्ज काढून त्यातून सामाजिक परिवर्तनाचा एखादा उपक्रम करावा ही गोष्ट सावरकरांनी त्याकाळी प्रत्यक्ष करवून दाखविली होती .

अखिल हिंदू पतितपावन मंदिर ः

मंदिर प्रवेशाला लोकांना अनुकुल करण्याच्या पूर्वास्पृश्याबरोबर एकत्र दर्शन घेण्याची त्यांना सवय लावण्यांच्या त्यांच्या धोरणांचा व उपक्रमांचा एक भाग म्हणून सर्व हिंदूकरिता एक स्वतंत्र मंदिर बांधण्याचा सावरकरांनी निर्णय घेतला . हे नवे मंदिर म्हणजे पतितपावन मंदिर होय . हे मंदिर बांधण्यासाठी आर्थिक सहाय्य श्रीमान भागोजी कीर या दानशुर सद्गृहस्थाने केले . परंतू ते जातीने भंडारी असल्यामुळे वेदोक्त विधीने मंदिरातील मुर्तीची स्थापना करण्याचा त्यांना अधिकार नाही . असा ब्रम्हवृंदानी हट्ट धरला काशीच्या आणि महाराष्ट्रातल्या धर्ममार्तंडानी विरोध आरंभला .

तो धैर्याने मोडून काढून मसुरकर आदी महाराजांच्या मदतीने आजही अखिल भारतात एकमेवद्वितीय स्थान मिळवून बसलेल्या पतितपावन मंदिराची विधिपुर्वक स्थापना केली . ह्य8ह सावरकंनी अस्पृश्यतेच्या अनिष्ट रूढींचे उच्चाटन करण्यासाठी सहभोजने करण्याची जी आघाडी उघडली होती . ती ही तितकीच महत्वाचे ठरली . या सहभोजनाने तर फार मोठे वादळ निर्माण केले . सावरकरांबरोबर सामाजिक कार्यात सहकार्य कर्णाया अनेक धुरीणांनी 'हे जरा जास्तच होत आहे' असे म्हणत सहभोजनातून अंग काढून घेतले . पहिल्या प्रकट

Indian Streams Reserach Journal
Vol.1,Issue.X/Nov; 2011

सहभोजनाच्या प्रसंगी तर कोठेही मिळेल ते अन्न खाऊन पोट भरणारे भिकारीही या सुग्रास सहभोजनापासून दूर पळाले . सनातनी मंडळींनी धर्म बाहय आणि भ्रष्टाचार माजविर्णाया भोजनाला विरोध केला . महार चांभार भंगी या दलित आणि अस्पृश्य जातीतील मंडळी एकमेकांशेजारी बसून भोजन करण्यास तयार नव्हते . तसेच ब्राम्हण मराठे वगैरे जातीतील लोकही सहभोजन करण्यास सिध्द नव्हते . जातीभेद मोडण्यासी योजलेल्या या पहिल्या कार्यक्रमाला कोणीही दाद देण्यास तयार झालेले नाही . त्यामुळे सावरकरांनी पहिले सहभोजन नाटयगृहात पार पाडले . अस्पृश्य हिंदु विद्यार्थ्यांना शाळेत सरसकट बसू देण्यासाठी सावरकर जिल्हा बोर्डाशी झगडले .

सावरकरांनी खेडयापाडयांतून प्रचारसभा पत्रके अर्जविनंत्या करून ती अनिष्ट रूढी ही नष्ट केली व अस्पृश्यांना त्यांचा नागरी हक्क मिळवून दिला . “हिंदू समाजाने एक वेळ मी आगनावेतून सागरात मारलेली उडी विसरली तरी चालेल पण सामाजिक समते संबंधातले माझे विचार नी प्रत्यक्ष कार्य मात्र मुळीच विसरता कामा नये . ” ह्य9ह्न असे ते म्हणाले .

सावरकर हे केवळ बोलके पण निष्कीय सुधारक नव्हते ते कर्ते सुधारक होते . त्यांना आपल्या इतिहासाचा अभिमान असला तरी त्यांनी त्याचा स्वातंत्र्य संग्रमासाठी स्फूर्तीदायक उपयोग केला . ते त्यात गुरफटून पडले नाहीत . त्यांनी श्रुतीस्मृतीसकट प्राचीन संस्कृतीदर्शक गोष्टींचा अभिमान बाळगला . तरी प्रत्यक्ष प्रयोगक्षम विज्ञानाच्या दृष्टिचा आग्रह धरला . सावरकरांनी हिंदु राष्ट्राचा जाज्वल्य अभिमान बाळगला पण भारतीय समाजातील भोळसट आणि भोंगळ रूढीवर प्रखर हल्ले केले .

सावरकरांच्या या कार्यपध्दतीमुळे आणि त्यांच्या सामाजिक चळवळीने र्साया रत्नागिरीत ते लोकप्रिय ठरले असले तरी सावरकरांच्या सामाजिक आणि राजकीय कार्याचे खरे मूल्यमापन झाले नाही . त्यांनी हिंदु सभेत प्रवेश करून राजकारण केले म्हणून त्यांच्यावर प्रतिगामी असा शिक्का मारण्यात आला . पण त्यांच्या 'हिंदुत्व' च्या सिध्दांताचा सखोल अभ्यास केला नाही . कॉंग्रेसचे अनुयायी आणि पुरोगामी म्हणून मिरविणारी मंडळी त्यांची कट्टर राष्ट्रवादी भूमिका समजावून न घेताच त्यांना प्रतिगामी म्हणत राहिले . सावरकरांची तर्ककठोर आणि विज्ञाननिष्ठ सामाजिक विचारसरणी इतकी पुरोगामि आहे की त्यांच्या अनुयायांनाही ती पूर्णपणे पचली नाही नव्हे कुठल्याच काळातले सावरकर कोणालाही तसे पचू शकले नाहीत . असे असले तरी सावरकरांचे विविध क्षेत्रातील विचार त्यांची मुलगामी आणि बुध्दीवादी दृष्टी अनेक वर्षे भारताला मार्गदर्शक आणि प्रेरणादायी ठरली . ह्य10ह्न

सावरकरांचा समाज सुधारणा विषयक दृष्टिकोन प्रामुख्याने 'राजकीय आणि न्यायन्ष्ठि सामाजिक' होता हे धनंजय कीरांचे मत ग्राहय ठरते . सावकरांच्या सुधारणा विषयक कार्यामागची प्रेरणा व्यापक होती . हिंदुत्वाच्या एक संघतेता हिंदी रष्ट्रवाद निर्मिती हे त्यांचे अंतिम साध्य होते . तर जातिव्यवस्था नष्ट करणे नि अस्पृश्यता निवारण ही हिंदुसंघटनातील आवश्यक पायरी होती . ते संघटन कार्याचे उपांग होते अशारीतीने संघटन कार्याशी म्हणजेच सावरकरांच्या ध्येयाशी समाजसुधारणेचे कार्य सुसंगतच होते . ग . वि . केतकरांची ही मीमांसा ग्राहय ठरते . ह्य11ह्न

ह्नसमारोप ह्

सावरकरांचे व्यक्तिमत्व मूळातच संपन्न व क्रांतिप्रेरक होते . त्यामुळे त्यांच्या व्यक्तिमत्वाचा अविष्कार काव्य नाटक कथा कादंबरी इत्यादी ललित साहित्यातून झालेला दिसतो . आत्मविष्काराला अनुकुल असे हे वाड्मय प्रकार आहेत . परंतु इतिहास संबंध चरित्र इत्यादी आत्मविष्काराला अनुकुल पोषक नसलेल्या अशा वस्तुनिष्ठ वाड् . मय प्रकारांतूनही सावरकरांच्या व्यक्तिमत्वातील आविष्कार होताना आढळतो विषयाची केलेली निवड आशयाच्या अभिव्यक्तीत विशिष्ट तत्वांवर देण्यात आलेला भर या आशयांतील विचारांचा व्यक्तिनिष्ठ दृष्टिकोनातून लावण्यात आलेला अर्थ इत्यादी गोष्टींतून सावरकरांचे वाड् . मयीन व्यक्तिमत्व प्रकट झाले आहे . सावरकरांनी जे विविध वाड् . मयप्रकार हाताळले त्या सर्वांचा एकत्र विचार करता त्यांत त्यांच्या आत्मचरित्रातील अनेक विचारांचे सूत्र गुंफलेले आढळते एकंदरित सावरकरांच्या सर्व वाड् . मयावर विशिष्ट निष्ठांचाच प्रभाव दिसून येतो .

धर्म ´ धर्मांतर या संघर्षात सापडलेल्या हिंदुनामुक्त करणे हे सावरकरांचे ध्येय होते . याच ध्येयाने प्रेरित होऊन सावरकरांनी हिंदु समाजात सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्यासाठी विविध सामाजिक अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी समाजाला प्रवृत्त केले सर्व माणसे सारखी आहेतल हाच त्यांच्या समाजसुधारणेचा पाया होता . माणुसकी न्याय स्वातंत्र्य समता व बंधूता प्रस्थापित करण्यासाठीच त्यांना समाजात सुधारणा हवी होती . या पाच मूल्यांना समाजात प्रस्थापित करणे व समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला हा सामाजिक न्याय उपलब्ध करून देणे हाच सावरकरांच्या समाज सुधारणेचा हेतू होता .

साहित्य हे राष्ट्रीय जीवनाचे एक उपांग असल्याने साहित्याने राष्ट्रीय जीवनाच्या प्रगतीची संरक्षणाची चिंता वाहिली पाहिजे असे त्यांचे ठाम मत होते . प्रचार उदबोधन हे समाजाला जास्त परिणामकारक ठरत नाहीत . सर्वसामान्य जनतेला नाटक पाहणे व जीवनातील नाटय शोधणे हे आवडते . समाजाला 'मंगलास्पद ध्येयाकडे प्रवृत्त करणारे साहित्य' साधन आहे या उद्देशाने सावरकरांनी 'संगीत उः शाप' हे नाटक लिहिले .

संदर्भ ग्रंथ सूची

अ . क .	लेखकाचे नाव	पुस्तकाचे नाव	प्रकाशक	आवृत्ती	पान नंबर
1 .	डॉ . सुधाकर भालेराव	सावरकर विचारमंथन	प्रमोद सोवनी बल्लाळ बंगला नागपूर	प्रथम आवृत्ती 1984	135
2 .	वि . दा . सावरकर	समग्र सावरकर वाड् . मय खंड 3	समग्र सावरकर वाड्मय प्रकाशन समिती पुणे	प्रथम आवृत्ती	489
3 .	डॉ . सुधाकर भालेराव	सावरकर विचारमंथन	प्रमोद सोवनी बल्लाळ बंगला नागपूर	प्रथम आवृत्ती 1984	22
4 .	डॉ . सुधाकर भालेराव	सावरकर विचारमंथन	प्रमोद सोवनी बल्लाळ बंगला नागपूर	प्रथम आवृत्ती 1984	142
5 .	वि . दा . साव्रकर	समग्र सावरकर वाड्मय खंड 3	समग्र सावरकर वाड्मय प्रकाशन समिती पुणे	प्रथम आवृत्ती 1964	500
6 .	डॉ . सुधाकर भालेराव	सावरकर विचारमंथन	प्रमोद सोवनी बल्लाळ बंगला नागपूर	प्रथम आवृत्ती 1984	141
7 .	संपादन भीमराव कुलकर्णी	महाराष्ट्र साहित्य प्रत्रिका वरेस्कर / सावरकर	महाराष्ट्र साहित्य संस्कृती मंडळ मुंबई	प्रथम आवृत्ती 1983	30
7 .	संपादन भीमराव कुलकर्णी	महाराष्ट्र साहित्य प्रत्रिका वरेस्कर / सावरकर विशेषांक	महाराष्ट्र साहित्य संस्कृती मंडळ मुंबई	प्रथम आवृत्ती 1983	30
8 .	वि . दा . सावरकर	समग्र सावरकर वाड्मय खंड 3	समग्र सावरकर वाड्मय प्रकाशन समिती पुणे	प्रथम आवृत्ती 1964	600
9 .	द . स . हर्षे	सावरकर दर्शन	हिंदू राष्ट्र जागृती प्रकाशन	प्रथम आवृत्ती 1990	60
10 .	द . स . हर्षे	सावरकर दर्शन	हिंदू राष्ट्र जागृती प्रकाशन	प्रथम आवृत्ती 1990	61